

конф. «Казахстан - мое Отечество», посвященной дню Независимости Республики Казахстан.- Қарағанда: «Гласир», 2013.-254 с.

3. Назарбаев признал 2012 год самым успешным во внешнеполитической истории. [Электронный ресурс]. – Доступный режим: <http://news.nur.kz/246257.html>; Лидер, стратег, реформатор. Штрихи к политическому портрету первого Президента РК // «Казахстанская правда».- 2008.-27 мая; Назарбаев признал 2012 год самым успешным во внешнеполитической истории / [Электронный ресурс]. – Доступный режим: <http://news.nur.kz/246257.html>:

4. Численность населения РК по областям, городами районам. Стат. Сб.- Астана, 2011

5. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Акмолинск / [Электронный ресурс]. – Доступный режим: <http://ru.wikipedia.org>

6. Программа развития города Астаны на 2011-2015 годы / [Электронный ресурс]. – Доступный режим: www.maslihat.astana.kz.

ГЕНЕРАЛ ҒҰБАЙДОЛЛА ЖӘҢГІРОВ

Байбулсинова А.С., т.ғ.к., доцент

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал қ., Қазақстан

Қазақстан тарихында ең маңызды орын алатын дәуірлердің бірі – Қазақстанның Ресей империясы құрамындағы кезеңі. Өйткені қазақ халқы үшін бетбұрысты болған бұл уақыт аса ірі оқиғалар мен халықтың түбегейлі өзгеріске ұшырауына себепкер болды. Сол сияқты халықты Еуропаның саяси-қоғамдық және мәдени өмірімен танысуына зор мүмкіндіктер жасады. Бұл кезеңнің тағы бір ерекшелігі – жалпы қазақ этносы, көшпелі цивилизациясы барлық-сапалық ұғымдық қасиеттерінің нағыз айқындалуымен, өзіне ғана көріністерімен дүниежүзілік өркениеттілік дамудан орын алуы болды. Қазақтың саяси-құқықтық идеяларының тарихын қалай зерттесек те бұл кезеңді біз еш уақытта айналып кете алмаймыз. Дүбірлі саяси оқиғаларға толы, көшпелі қазақ қоғамының шыңы мен ыдырауының басталуы дәл осы кезеңге келіп тіреледі.

Бұл кезде – Ресейдің қазақ жерін отарлау мен ұлттық езгіні күшейтуіне қарсы бағытталған идеялар болса, екіншісі – керісінше, орыс мемлекетінің, оның озық-ойлы демократиялық ой-пікірінің тікелей ықпалынан Қазақстанда ағартушылық, демократиялық және реформаторлық қозғалыстар қалыптасып, өзінің прогрессивтік мағынада жемісін берген еді. Атап айтқанда, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында Ресейдің орталық қалаларында самодержавиелік монархияның әскери қимыл-әрекеттері елдегі конституциялық-демократиялық өзгерістерді қазақ даласында оқыған қазақ зиялылары үйретіп, олардың өз мүдделері үшін қолдау тауып жатты. Ресей білім ордаларынан сусындаған қазақ қайраткерлері, дәлірек айтқанда қазақ ауқаттыларының, сұлтандардың балалары, соның ішінде Бөкей Ордасы аумағындағы Жәңгір ұрпақтары барлық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, көшпелі қоғамның даму заңдылығы шеңберінде прогрессивтік дамудың саяси-құқықтық идеяларын қалыптастырды. Олар Ресей императорының сенімді өкілдері ретінде әскер қатарына алынып, жоғары әскери лауазымдарды иеленді. Қазақ тарихында әскери жоғары лауазымды иеленген Жәңгір ұрпақтарының ішінде бірнешеуін атауға болады. Бірақ жоғары әскери лауазымды иелену патшаға адал қызмет жасау дегенді білдіретін еді. Сондықтан, Кеңестік кезеңде мұндай патша сеніміне кірген монархияшылдар мен ақсүйек, ауқаттылар тобы, әсіресе әскери қызмет атқарған тұлғалар туралы зерттеуге тиым салынып, тарихшылар назарынан тыс қалып келді. Сондықтан қазақ жеріндегі, оның ішінде Жәңгір ұрпақтарының әскери лауазым атқарғандары туралы мағлұматтар өте аз кездеседі, тіпті бұл тақырып мардымды зерттелмеген деуге болады. Қазіргі кезеңде тәуелсіз Қазақстан тарихын қайта қарауға мүмкіндік туып, ел тарихы жаңаша зерттеліп, шынайы мағлұматтар жариялана бастаған кезеңде біз өз тарапымыздан туған өлке Батыс Қазақстан тарихын зерттеуге үлес қосып, ел үшін атқарған Ресей императоры қолынан жоғары әскери лауазымға ие болып, қазақ даласына жаңаша саяси-құқықтық өзгерістер әкелген Жәңгір ұрпақтары туралы зерттеуімізді қолға алдық. Олардың ішінде Ғұбайдолла Жәңгіров –қазақ халқының арасынан шыққан әскери қайраткер орыс армиясының инфантерия генералы болған тұңғыш адам.

Ғұбайдолла Жәңгіров 1841 жылы Бөкей Ордасының соңғы ханы Жәңгірдің отбасында дүниеге келген. Алғаш сауатын Ордадағы орысша-қазақша дәріс беретін мектептен ашқан ол Санкт Петербургтегі офицерлер даярлайтын Паждар корпусына оқуға түседі. 1857 жылы корпусы үздік бітіргені үшін оның есімі корпусың Алтын кітабына жазылған. Оқуын бітіріген соң Орынбор

губернаторының қарамағына қызметке жіберіледі. Орынборда ол көшпелі қазақ, қалмақ, башқұрт халықтарын басқару ісімен шұғылданады. 1866 жылы ротмистр шенін алып, Дон казактары атаманы қарамағына қызметке жіберіледі. 1868 жылы полковник шені беріліп, Ресейдің солтүстік – батыс өлкесіне қызметке ауысады. 1871 флюгель-адютант болып тағайындалады. Ал, 1874 жылы патша Александр I бұйрығымен телеграф департаменттігін ерлігі үшін «Алтын сапты қылышпен» марапатталады. Сол сияқты оған генерал-майор шені беріледі. Соғыстан кейін Санкт-Петербургте ішкі істер министрлігі жанындағы қазақтарды басқару бөлімінің басшысы болып істейді. Оған 1888 жылы генерал-лейтенант, ал 1894 жылы инфантерии генералы әскери шені беріледі. Ғұбайдолла Жәңгіровты қызметтес достары «Чингис хан» деп атаған. Көпшілікке ресми құжаттарға да өзі солай қол қояды екен.

Петербургте қызмет еткен кезінде Ғұбайдолла Жәңгіров қазақ депутациясын патша қабылдауына қазақ балаларын жоғары оқу орындарына түсуіне, жазықсыз жазалы болған Ақмолала атты ақынды түрмеден босаттыру ісінде көп көмегін тигізген. Сондай-ақ Балқан соғысы кезінде Қырым татарларына түріктерге жақтасты деген айып тағылған кезде, олар күдіктілер қатарына ілігеді. Бірақ кейін Ғұбайдолла Жәңгіров мұның негізсіз екенін патша өкіметі алдында дәлелдеп береді. Оларды орыс әскерлерінің озбырлығынан аман алып қалады. Сол сияқты Жәңгір ұрпақтары ішінде Сақыпкерей Жәңгірұлы Бөкеев, Ыбырайым (Ибраһим) Жәңгірұлы Бөкеев, Жәңгір ханның інісі Әділ Бөкейхановтарды және тағы да басқаларын атауға болады. Қазақ тарихындағы Бөкей Ордасының алатын орны өте зор екендігі белгілі. Өйткені, бұл аймақ ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы орасан зор уақыт кеңістігінде талай-талай ел тарихы үшін бетбұрысты кезеңдердің басты себебі де, көнекөз куәгеріде болып келді. Бөкей Ордасы ХІХ ғасырдағы орыс деректерінде Ішкі Орда деген атпен белгілі болған. Оның өзіндік себептерінде бар. Бөкей Ордасы жөнінде көптеген зерттеу еңбектері мен деректер аз емес.

Ғұбайдолла Жәңгіров туралы жазылған зерттеу жұмыстары өте аз. Сондықтан оның өмір жолын зерттеу барысында алдымен оның шығу тегі туралы Бөкей Ордасына қатысты көптеген зерттеу еңбектерін қарастыруды жөн көрдік. Қазақстандағы ХІХ ғасырдағы қазақ қоғамының қалыптасуы, Бөкей Ордасының құрылуы, ондағы биліктік құрылым тарихына арнап жазған бірнеше зерттеулерді атауға болады. Қазақ хандығының саяси құрылысына мән беріп зерттегендер ХІХ ғасырдан бастау алады. Алғашқы болып еңбек жазған А.И.Левшин «Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей» [1] еңбегінде қазақ хандығына, оның құрылысына және ондағы әлеуметтік топтарға және әдет-ғұрып құқықтарына мән береді.

Қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылымына мән беруші келесі зерттеуші И.Казанцев [2] пен Ш.Уәлихановтар [3] болды. Ол төңкерістен кейінгі кезеңде көшпелілерде феодалдық қатынастар дамыды деп көрсетілді. 30-шы жж. зерттеуші И.Казанцев монографиясында таптық түрдегі феодализм болды деп көрсетіледі. Ол Батыс Европа феодализмінен аз ғана айырмашылығы болды немесе ерекше варианты дейді. Яғни феодализм тұсында билеуші патшаға арқа сүйеген топтар, ауқаттылар үстемдік етті деген ойын білдіреді. Осы пікір кенес ғылымында үстем болды. Еңбектерде көшпелі және отырықшы феодализм ұқсастықтары ізделінді. Бірте-бірте көшпелі феодализм сахнадан кетіп, орнына патриархальды феодалдық қатынас пікірі орнықты. Қазақ хандығын зерттей отырып, Ш.Уәлиханов «оларда патриархальды-феодалдық қатынас болды, салық ерікті түрде болды, ол сауым деп аталды» – дейді. 50-ші жж. соңында қазақ хандығының саяси құрылысына және қазақ даласына орыстың әскери лауазымы мен әскери жүйесінің келуін зерттеп, бірінші болып мән берген С.З.Зиманов болды. Ол өзінің «Россия и Букеевское ханство» [4] – деген еңбегінде қазақ хандығының және Бөкей Ордасының саяси құрылысы туралы жазады. Сол сияқты әскери құқықтық жүйедегі енгізілген өзгерістер туралы мағлұматтар береді.

Бөкей Ордасындағы қоғамдық-саяси жағдайлар, қазақ әскерілерінің орыс шенеуніктері және патша әкімшілігімен өзара қарым-қатынастары туралы В.Иночкиннің [5] және С.Асфендияровтың [6] еңбектерінде бірқатар мағлұматтар келтірген. Сол өзгеде тақырыпқа байланысты, елімізге белгілі ғалымдар Ж.Қасымбаев [7], И.Ерофеева [8], И.Кенжалиев [9] Бөкей Орда тарихына арналған еңбектері өте мол деректік мағлұматтар береді. Сол сияқты ресейлік автор М. Геллердің [10] Ресей империясының тарихына қатысты жазылған іргелі еңбегінде Бөкей Ордасынан шыққан әскерілер туралы мағлұматтар кездеседі. Жалпы ғылыми жұмысты жазу барысында яғни Жәңгір ұрпақтарының ішінде әскери лауазым алғандары туралы барынша мағлұматтар жинақтауға талпыныс жасалды.

Ғұбайдолла Жәңгіров 1840 жыл Ішкі Орда ханы Жәңгірдің ордасында дүниеге келді. Көктемде Бөкей жерінде хан баласының дүниеге келуіне орай ұлан асыр той болды: 6 мамыр күні ханның үлкен әйелі Фатима дүниеге Ғұбайдолла есімді ұл баланы дүниеге алып келеді [13, 4 б.].

Келесі маңызды дата – 27 қазан болды: сол күні орыс императоры Николай I Жәңгірді генерал-майор шенін бергендігі туралы жарлыққа қол қояды. Оған дейін хан I дәрежелі Қасиетті Анна орденімен және сол дәрежедегі тек бриллианттармен апталған орденмен, сонымен қатар Андреев лентасында бриллианттармен апталған алтын медальмен марапатталған болатын. Ал 6 желтоқсан күні ханның «адалдығы және атқарған қызметі» үшін император Жәңгірдің ұлы Сақыпкерейді хан тағының мұрагері алдын-ала рұқсатын береді. Тұңғышы, әдемі де ақылды Сақыпкерейге деген Фатима ханшаның ықыласы ерекше болды. 6 жасының өзінде Сақып аттың құлағында ойнады, ал Паж корпусында талапты оқушылардың қатарынан жетістіктерімен, алғырлығымен көрініп өз ата-анасын қуантты, болашағынан зор үміт күттірді.

Сол кезде Сақыпкерейдің өз ата-анасының өлімінен кейін 1847 жылы жасшағында қайтыс болатынын және Ордадағы хан билігі ешкімге мұра болып қалмайтындығын, ал Жәңгір тарихта оның соңғы ханы болып қалатынын: ханның орасан зор байлығынан оның балаларына тек бір бөлігі ғана қалатындығын және Жәңгір тұқымын атағын әлемге паш ететін 1840 жылы көп балалы жанұяда дүниеге келген ер бала – Ресейдің болашақ әскери өкілі және тұңғыш қазақ генералы – Ғұбайдолла Жәңгір Бөкеев Шыңғысхан сұлтан болатындығын кім білген?

Жәңгір хан елге үлгі көрсетіп, алдымен өз балаларын оқытқан. Жәңгірдің ұлдары Ескендір, Зұлхарнайын, Сейіткерей, Сақыпкерей, Ғұбайдоллардың алдының атақ-даңқы алты Алаштан асып, Ресей империясының генерал лейтенанты дәрежесіне дейін көтерілген. Алты ұлы мен екі қызына орысша-қазақша білім беріп, Еуропаның озық мәдениеті үлгісінде тәрбиелеген.

Жәңгір Ордадағы хан ставкасында 1841 жылы халықтан түскен салықтың есебінен орыс тілінде сабақ беретін өз мектебін ашқан. Осы мектепті Ғұбайдолла Жәңгіров те Паж корпусына бармастан бұрын оқыған. Қазан төңкерісіне дейінгі орталық орыс қалалары мен кезінде әлемге әйгілі болған шығыстың Кабул, Мысыр шаһарларындағы университеттерінде оқып, жоғары білім алған Бөкейлік зиялылар тобының аға буын өкілдері – Мұхамбет-Салық Бабажанов, Махаш Бекмұхамбетов, Юсуп Ниязов, Сұлтан Шалабаев, Мырзағұл Саңғырықов, Сұлтан-Мұрат Жантөрин, Сақыпкерей және Ғұбайдолла Жәңгіровтер бірінші ұрпақ өкілдерінің қатарына жатады.

1849 жылы тамыз айында Ахмет-Керей мен Ғұбайдолла Оренбург генерал-губернаторының адъютанты есаул Житковтың қарауымен XVII ғасырдың ортасында әйел патша Елизавета Петровна Санкт-Петербургте негізін қалаған Ресейлік империяның тандаулы оқу орыны - Паж корпусына келіп жетеді. Кішкентай сұлтандар Ахмет-Керей мен Ғұбайдолла үшін ұзаққа созылған бұл саяхат Сақып-Керейдің аяқ астынан болған өлімі болмаса қызықты да қуанышты өтер еді [13, 8 б.].

Паждардың көпшілігі – сарайдың алдыңғы қатарлы шенеуніктерінің, жоғарғы генералитеттің, министрлердің, дипломаттардың балалары немесе немерелері, ресейлік атақты әулеттердің ұрпақтары болған: олардың әкелерінің байлығы өте үлкен, әулеттің көнелігі бірнеше жүздеген жылдармен есептелген. Талай жылдар бойы қызмет еткен әскери шенеуніктердің, офицерлердің балалары да сол жерде оқыған, өздері болса, соғысқа қатысып, тіпті сол соғыстарда өз өмірлерінен айырылып осындай тамаша үздік білім беретін мекемеде балаларының білім алуы үшін жағдай жасап отырған. Бұл негізінен гвардиядағы “әскер қатарында қызмет ететін текті әулеттер мен қызметшілер отбасынан шыққан жастарды” даярлауға арналған жоғарғы әскери оқу орны. Бұл корпусқа Ресейдегі ең ақсүйек дворяндар мен император әулетінің 10-15 жас аралығындағы ер балаларды оқытып, жылына барлығы 50 шәкірт қабылданатын. Оқуға талапкердің денсаулығы мұқият тексеріліп, сырт келбетіне де айрықша көңіл бөлінді. Оған имиген еңкіш, секпілбет, аяғы қисық адамдар алынбайтын. Үрдіс бойынша, астанада өткізілетін шерулердің қай қайсысында солар бастап ашып беретін. Денесіне құйып қойғандай әдемі киімді, сымбатты да сұңғақ бойлы бұл жігіттер, тіпті ең бай гвардиялық жастардан да өзгеше көз тартарлықтай ерекшеленіп тұратын [13; 20].

Жәңгір ханның барлық ұлдары осы Паж корпусын бітірген. Бір сөзбен айтқанда, Жәңгір ханның төрт ұлынан басқа ешбір қазақ мұнда ешбір қазақ білім алмаған. Жәңгір хан олармен бірге молда Ахмедшах Әбсәлімовты жібереді. Болашақ генерал «...озат тәрбиеленуші ретінде танылып үздік оқушылардың №9 ерекше кітабына енгізілген». Ал 1856 жылы – Ғұбайдолла Шыңғысхан корнет болып шығып, казак полкіне лейб-гвардияға жөнелтіледі.

Оның қызмет дәрежесі бойынша өсуі II-ші Александр тұсына тура келді. Солтүстік-Батыс өлкесіндегі әскери қараулардың бірінде патша оны байқап қалады, сөйтіп жас офицер оның флигель-адъютантына айналады, ал 1878 жылы адалдығы және білімдарлығы үшін свитаның құрамына кіреді. Ағалы-інілі олар 1856 жылы такка отыру салтанаттарында Ішкі Орданы көрсетіп, оның атынан өкіл болған. Олар 1860 жылда Оренбургке біраз уақытқа қайтып келеді. Ғұбайдолла бұл жерде алғаш рет императордың сенімді тұлғасы ретінде алтын кеніштерді тексеру үшін Башқұртстанға екі рет іссапарға жіберіледі. Генерал-губернатор А.П.Безак Жәңгір ханның екі ұлы – ротмистр князь Ибрагим-

Шыңғыс пен штабс-ротмистр Ғұбайдолла Шыңғыс «біздің үкіметке әбден берілген, жақсы қабілеттіліктері мен ерекшеленеді және тек қырғыз істері бойынша ғана емес, сонымен қатар басқа да қызметтік қажеттіліктер бойынша да өте пайдалы» деп куәлік береді. Алайда императорға жақындықтан туған күндеушілік пен көре алмаушылық және патшаны өлкеде орын алған кемшіліктер туралы кез келген уақытта баяндап беруге қабілетті офицердің өзінің жанында көргісі келмегендік, ақыр соңында Ғұбайдолланың 1866 жылы әскери кавалерияға ауыстырылуына алып келеді, жұбаныш ретінде оған подполковник шені беріледі. Араға төрт жыл салып ол казак полкінің лейб-гвардиясына полковник болып тағайындалады және императордың флигель-адъютанты қызметіне қайтып оралады. Ал 1879 жылы император оған дворян атағын береді [19, 1 б.].

Полковник Шыңғысханның қызмет сатысы бойынша ары қарай көтерілуі екі фактормен анықталады: оның жеке қабілеттер мен басшылық жағынан қолдау. II-ші Александр Солтүстік-Батыс аудандарға сапарларға шыққанда әрдайым Ғұбайдолланы ертіп жүрген. Сондай сапарлардың бірінде ол император адъютанты атанады, патшамен арада сенімді қатынастар орнайды. Бұл қызметте ол императордың жеке тапсырмасы бойынша Ливадияға келіп, алғаш Қырымда болады. Оған император 1876 жылдың ақпанында телеграф мекемесін басқаруға міндеттейді. Бұл департаментті басқара отырып Ғұбайдолла Түркиямен соғысқа дайындықтардың үстіне түседі. Оның тарапы бойынша Севастопольде, Одесса және Очаковода маяктар және атырау батареялары байланыстырылады, Қара теңізден Каспий теңізіне дейін телеграф кабелінің төсемін төсеу басталады [28, 1 б.].

1877 сәуірде орыс-түрік соғысы басталды. Соғыс басталысымен орыс армиясының бас қолбасшысы атқарушы телеграф корреспонденциясының қозғалысының басшысы етіп Ішкі Орданың соңғы ханы генерал-майор Жәңгір Бөкеевтің баласы Ғұбайдолла Жәңгіровты жариялайды. Сөйтіп, полковник Шыңғысхан Николай Николаевичтің ұлы князінің ұйғарымымен – пошталар және телеграфтардың бас бөлім меңгерушісі қызметінде майданға жолданады. Ғұбайдолла өзінің жұмысқа қабілеттілігімен, техникалық сауаттылығы және ерекше ұғымталдығымен көпті таң қалдырады. Соғыс қызған уақытта телеграф өткізгіштерінің қоры таусылған кезде ол олардың орнына казак найзаларының саптарын қолдануға бұйрық берді. Әскерге келіп жеткен император алғашқылардың бірі болып оның көрсеткен ерлігі үшін алтын Георгиев қаруымен марапаттады.

Оның айналасындағылардың бірі Ғұбайдолланы император свитасы ортасында қалжындап Мамай деп атағаны туралы естеліктер айтады.

Оның басшылығымен соғыс барысында маңызды Дунай арқылы телеграф кабелі өткізіледі. Бірақ 1879 жылда ол сүзекпен ауырып соғыс ол үшін аяқталады [19, 1-2 бб.].

Орыс Балкан әскерінің (210 мың адам, 810 зеңбірек) бас қолбасшысы Ұлы князь генерал-адъютант Николай Николаевич болды. Түрік әскерін (206 мың адам, 400 зеңбірек) тәжірибелі сердар-экрем Абдул-Керім-Паша басқарды (генералиссимус), кейін оны (мұсылмандықты қабылдаған неміс Карл Детруа) Мехмед-Әли-Паша (генерал-фельдмаршал) мушір ауыстырды [25, 1-2 бб.].

Соғыс барлық (жаяу әскер, флот, артиллерия, атты әскер тағы басқалар) әскерлердің түрлерінің қолданумен (Балкан және Кавказ) екі майдандарда бір уақытта жұмыс істей алған Ресейдегі әскери іс-әрекетінің ары қарай дамуына үлкен ықпалын тигізді. 1853-1856 жылдары болған Қырым соғысындағы жеңілістен кейін елде әскери реформа жүргізілді, әскердің құрылымындағы, әскерлердің жауынгерлік әзірлігі, әскери өнеркәсіптің дамуы, телеграф және телефон желілері салаларында бірқатар жобалар жүзеге асты. Соғыс қарсаңында австриялық үлгі бойынша орыс әскерінде тоғыз әскери – жорық телеграф парктері, олардың әрқайсыларында сегіз Морзе аппаратынан болды, 35 шақырымға созылған мыс телеграф өткізгіші, 7 арба, 2 станциялық күймелері болды. Парк штаты соғыс уақытында 373 адамнан тұрды, соның ішінде 6 офицер және шенеуніктер, 12 телеграфисттен тұрды. Соғыста 6 әскери – телеграф парктері қатысты, олардың ішіндегі төртеуі (3, 4, 5 және 6-шы) әскерді дала байланыстарымен тікелей қамтамасыз етті, ал екіпарк (1-ші және 2-ші) резервте болды.

Әскери - телеграф парктерді ұйымдастыру инженерлік әскерлердің сапер бригадалары құрамына кірді, бірақ әскердің штабы және бас қолбасшы нұсқауды орындап өз алдына жұмыс істеді.

Әскери - телеграф парктері инженерлік әскерлердің сапер бригадаларының құрамына кірді, бірақ әскердің штабы және бас қолбасшы нұсқауларын орындап өз алдына жұмыс істеді. Әскери - телеграф паркі (35 шақырым) бір өткелге телеграф сызығының құрылымына есептелініп, әрбірі екі телеграф станциялары бар 33 шақырымдарда сызықты жасай алатын үш бөлімшелерден тұратын болды [19, 2 б.].

Орыс әскерінің тарихында 1877-1878 жылдардағы соғыста тұңғыш рет орасан зор аумақты алып жатқан майдан алаңында әр түрлі бағыттардағы әскери істерді басқарып бақылап отыру үшін электр телеграфы кең қолданылды. Мысалы, Софиядан Қара теңізге дейінгі оның ара қашықтығы 400

шақырымға созылып жатты. Ол - басқа қазақ генералдары сияқты жергілікті әскери-азаматтық әкімшіліктегі қызметі үшін емес, Ресейдің сыртқы жаулармен соғысында, соның ішінде оның оларда мәңгі жауы - Түрік империясымен соғыста қатысқаны үшін бұл мәртебеге ие болады. Ол іс жүзінде техникалық әскердің бірінші қазақ генералы атанды [19, 3 б.].

Орыс әскерінің барлық телеграф қызметінің басшысы сияқты оның міндеті соғыс жоспарлары мен әскери операциялар жоспарларын телеграф байланысының қызметін жоспарлау, жалпы әскери – телеграф парктерінің қызметін күнделікті басқару, үкіметтік телеграф пен әскери штабты байланыстыру және жеке қосыулармен үзіліссіз қамтамасыз ету болатын. Отрядтар, корпустар және әскерлердің штабтарындағы жеделхат қабылдап жібере алатын меншікті телеграф бөлімшелері болды, яғни олар майдан алаңында қиын операцияларды тікелей орындады, бірақ далалық жағдайларға байланысты олардың арасындағы байланысты анықтау әскери - жорық телеграф парктеріне тапсырылды.

Далалық телеграф байланысы қызметінің басшысынан жоғарғы қолбасшылықтың бұйрықтарын тез және дәл орындау, талаптылық, батылдық, ұйымдастырушылық қабілет керек болды.

XX-шы ғасырдың басында ресей әскерінің бас штабы жауынгерлік әскерлердің толық сипаттамасымен «1877-1878 жылда Балкан түбегінде орыс-түрік соғыс бойынша материалдардың жинағы» атты 109-томдық кітапты шығарды. Гурко, Драгомирова, Скобелева тағы басқалар сияқты белгілі орыс әскери қолбасшыларының фамилияларымен бірге 1878 жылдың қаңтарынан біріншіден соңғы күне дейін соғысқа қатысқан генерал-майор Шыңғысханның фамилиясы да кездеседі. Парк 1877 жылдың тамызында сегіз жердегі бақылау станциялары бар 230 шақырымға телеграф қатынасының сызығы болды.

Шығыс және Батыс отрядтарының құрамындағы 5-ші және 6-шы әскери - телеграф парктері соғыста бас қолбасшы мен әскери корпустардың штабтарымен, алдыңғы қатардағы бөлімдермен қамтамасыз етті. Тек қана 1877 жылдың маусымының өзінде – ақ 5-ші парк 85 шақырымдық телеграф сызығын 10 станциямен байланыстырып тұрды, 4500 жеделхаттар жөнелтіп қабылданып отырды. 1877-1878 жылдың қысында орыс әскері түрік әскерін Балкан түбегінде жеңіп, талқандады және бұдан әрі Адрианопольге, сонан соң Константинопольге шығуға мүмкіндік алды. Соғыстың қорытынды кезеңдеріндегі операцияларын табысты өтуіне әскери штабтар және үкімет телеграфымен басталған бағаналардың арасындағы орнықты телеграф байланысының бар болуы өз септігін тигізді.

Әскери - телеграф парктері өзін соғыс барысында жақсы көрсете білді, Ресейдегі әскери байланыс қажетті жауынгерлік тәжірибе жинақтады және әскерлер біржолата дербес тек ретінде көз жеткізді. Барлық парктер "1877-1878 жылдардағы орыс-түрік соғысындағы ерліктері үшін" белгілерімен марапатталады, көптеген офицерлер және қатардағы сарбаздар ордендермен марапатталады. Топтық құрамдағы 500 қызметкер "Ерлігі үшін" жазуы жазылған алтын қарумен марапатталған. Оларды арасында генерал-майор Шыңғысхан да (Ғұбайдолла Жәңгіров) болды [19, 3-4 бб.].

Біріншіден, ол қазақ арасынан шыққан тұңғыш әскери жоғары лауазымды иеленген тұлға. Мысалы, орыс патшасы ІІ-ші Александр Солтүстік-Батыс өлкесіндегі әскери қараулардың бірінде оны байқап қалады, жас офицер оның флигель-адъютантына айналады, ал 1878 жылы адалдығы және білімдарлығы үшін свитаның құрамына кіреді. Ғұбайдолла 1856 жылы таққа отыру салтанаттарында Ішкі Орданы көрсетіп, оның атынан өкіл болған. Бұл жағдай қазақ зиялыларының арасында өте сирек кездесетін таңданарлық жайт.

Екіншіден, 1860 жылда Оренбургке біраз уақытқа келіп қызмет жасап, Ғұбайдолла бұл жерде алғаш рет императордың сенімді тұлғасы ретінде алтын кеніштерді тексеру үшін Башқұртстанға екі рет іс-сапарға жіберіледі. Бұл оның әскери дипломатиялық қырын, шеберлігін және сенімділігін таныттады. Бұл қызметі үшін Генерал-губернатор А.П.Безак Жәңгір ханның екі ұлы – ротмистр князь Ибрагим-Шыңғыс пен штабс-ротмистр Ғұбайдолла Шыңғыс «біздің үкіметке әбден берілген, жақсы қабілеттіліктері мен ерекшеленеді және тек қырғыз істері бойынша ғана емес, сонымен қатар басқа да қызметтік қажеттіліктер бойынша да өте пайдалы» деген куәлік береді.

Үшіншіден, ол 1866 жылы қазақ арасында алғаш рет подполковник атағын алған тұлға. Сонымен бірге, араға төрт жыл салып ол казак полкінің лейб-гвардиясына полковник болып тағайындалады және императордың флигель-адъютанты қызметіне қайтып оралады. Ал 1879 жылы император оған дворян атағын береді.

Төртіншіден, Ғ.Жәңгіров Ресей императорының сенімді өкілі ретінде мемлекеттік жауапты қызметтерді атқарады. Оған император 1876 жылдың ақпанында телеграф мекемесін басқаруға міндеттейді. Осы қызметте ол Севастопольде, Одесса және Очаковода маяктар және атырау батареялары байланыстырады, Қара теңізден Каспий теңізіне дейін телеграф кабелінің төсемін

орнатады. Бұл бұрын соңды Ресейде жүргізілмеген үлкен реформа болатын. Ал Ғ.Жәңгіров осы істі ерекше жауаптылықпен атқарып, өзінің жұмысқа қабілеттілігімен, техникалық сауаттылығы және ерекше ұғымталдығымен көпті таң қалдырады. Жасаған зор еңбегімен соғыстағы ерлігі үшін алтын георгиев қаруымен марапатталады. Оны айналасындағылар Мамай деп те атаған.

Бесіншіден, Ғ.Жәңгіров өз елінен жырақта жүрсе де қазақ зиялыларымен, туған жерімен байланысын үзбеген. Барынша оларға қолдау көрсетіп, кеңес беріп отырған, әрі қазақ даласынан келген өкілдері оған арқа сүйеп келетіндігі бірнеше әдебиеттерде жазылады. Мысалы, Санкт-Петербург қаласына жеткен Б.Б.Қаратаев бастаған делегация генерал «Шыңғысхан» атымен беделді Ғ.Жәңгіровке келіп, онымен ақылдасады. Генерал Ғұбайдолла бұл делегацияға басшылық етіп, арнайы петиция дайындап құзырлы органдарға тапсыруға көп көмек жасайды және генералдың араласуымен қазақ делегаттары II Николай патшаның қабылдауында болады. Ғ.Шыңғысхан қоғамдық жұмыстармен айналысып, қазақ даласында емдеу орындарын, көпірлер жасауға басшылық жасады. Қазақ жастарының Орталық Ресейдегі жоғары оқу орындарына түсуіне көмектесті және Ақмолда ақынның түрмеден босап шығуына себепші болды.

Санкт-Петербурдағы Ресей этнографиялық мұражайынан Бөкей Ордасында жасалған заттар табылды: араб жазуымен жазылған металл дулыға бөкейордалық шеберлердің қолынан шыққан екі жастық. Музей жазбаларында бұл заттар 1919 жылы генералдың әйелі Феодосия Шыңғысханнан алынғаны туралы айтылған. Көптеген зерттеулер нәтижесінде өте қызықты материалдарды табылды. Сенат архивтарында Шыңғысхан фамилиясына Велинскаяның фамилиясының өзгертілуі туралы 1909 жылдың ісі табылды. Санкт-Петербургтің мекен-жайлар кітабына сәйкес Ғ.Шыңғысхан 1897 жылдан 1909 жылға дейін Николаев көшесіндегі №70 үйді жалдағаны анықталды. Дворян әулетінен шыққан Феодосия Велинскаяның тұрған үйі анықталды, ол тұрған пәтер Санкт-Петербурда жалдап тұрған Шыңғысханның пәтерімен көрші орналасқан.

Мүмкін, бұл сол замандарда әр түрлі діни көзқарастарға байланысты некені ресми рәсімдеуге бөгет болған болуы да мүмкін. Әйтсе де Ғұбайдолланың өлімінен екі айдан соң Велинская өзінің фамилиясын Шыңғысхан етіп өзгерту туралы өтініш береді.

Тағы да бір деректерде Шыңғыс князінде Қырым татарлары атақты мүфтилерінің бірінің қызымен некесінен ұл бала қалғаны туралы айтылады. 1904 жылы қыз өте діндар болғандықтан мешітте құпия некеге отырады. Ғұбайдолла да Меккеге барып Қажы атанса да қыздың әкесі қызын Бұхар ханы Сейіт ханның қанатының астына алуға Түркістанға қуып жібереді. Ғұбайдолла 1909 жылы өмірден-өткенше әйелін іздеумен болады. Ал ол 1905 жылы Хакім-Керей атты ұл баланы дүниеге әкеліп, бірақ өзі қайтыс болады. Кейінгі мәліметтер жоғалған.

Қорыта келе, Жәңгір ханның баласы Ғұбайдолла Жәңгіров 1894 жылы Ресейдің атты әскери кавалерия генералы жоғары әскери атағын алған жалғыз қазақ болды. Ол 1877-1878 жылдары орыс-түрік соғысына қатысқан, 1868 жылы – полковник, 1878 жылы – генерал-майор, 1888 жылы – генерал-лейтенант атағын алған. Ғ.Жәңгіров әскери қызметін кавалерия генералы шенінде аяқтаған, ол бүгінгі армия генералы немесе әскери маршал шеніне тең атақ. Қалай болғанда, Ғұбайдолла Жәңгіровтың төре тұқымына лайықты ел үшін атқарған қызметі, әскери ерлік күрестері бүгінгі ұрпаққа аян, қазақ елінің қоғамдық-саяси өміріне белсене араласқаны айғақ, ал оның өмірінің соңғы кезеңі туралы зерттеуді, әліде мұрағат деректерін ақтарып, оның тұлғасын қазақ тарихында мәңгі өшпес мұра етіп қалдыру біздің парызымыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Левшин А.И. «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей». – Алматы, 1996 г. Б. 313.
2. Казанцев И. Описание киргиз-кайсаков. В книге «Букеевской Орде 200 лет». – Алматы, 2001 г. Б. 43-48.
3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Том 5. – Алматы, 1997. Б. 56.
4. Зиманов С. «Россия и Букеевское ханство», А., 1982.
5. Иночкин В. Начальник управления архивами Западно-Казахстанской области. Слово о Жангире. – Уральск, 2006 г. – Б.10.
6. Асфендияров В. Образование Букеевской Орды и ее ликвидация. -А., 1985 г. – Б.16-18.
7. Қасымбаев Ж. Жангир хан /1801-1845/. А., 2001
8. Ерофеева И. Жены казахских ханов//Елордалық журнал «Астана» 2(27). – Астана, 2006 г. Б. 22-25.
9. Кенжалиев И. Бөкей ордасы (1801-1854) Орал 2002
10. Геллер М. История Российской империи. II том. – Москва, 1997 г. Б. 490

11. Султанов Т.И. Казахское государство в первой половине XVI века. //История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В 5 томах. – Алматы, 1997 г. Б. 363-366.
12. Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханства 18-І пол. 19 вв. том. Жангир хан (1801-1845 гг.). – Алматы «Наш мир», 2001 г. Б. 115-116.
13. Мукатаев Г.К., Ирхина М.В. Султан Губайдулла Чингисхан – полный генерал от кавалерии: Документы и материалы./.- СПб: «Издательство М.В.Ирхиной», 2003. – 159 с.
14. Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. –Алматы: Аруна LTD, ЖШС, 2006. -768 б.
15. Ерофеева И.В. Символы казахской государственности. – Алматы, 2001. Б.9-36
16. Ақбаев Ж. «Жәңгір хан». Орал өңірі, 1996 жыл. 9 шілде.
17. Шахматов В. Букеевская Орда и восстание Исатая Тайманова. А., 1946.
18. Жұбанов А. «Ғасырлар пернесі» Алматы, 1957.
19. Абдиров М. <http://military-kz.ucoz.org>
20. Ченнык С. «Крымский след потомка Чингисхана» <http://military-kz.ucoz.org>
21. Сүйінов С. «Бөкей Ордасы». – Алматы: «Өлке» баспасы, 2000 ж. – 184 бет.
22. Масанов Н.Э. Казахская политическая и интеллектуальная элита: клановая принадлежность и внутриэтническое соперничество //Евразия. Люди и мифы: сборник статей и журнала Вестник Евразии. – Москва, 2003. Б. 32.
23. Аманжолова Ш. Повелел Император «Золотую саблю за храбрость!»/интервью вела Варшавская Л. // Аргументы и факты, 2000. №47, ноябрь, с-19.
24. Хамзин «Нарыннан шыққан білімпаз». Жұлдыз, 1990 жыл. N1.
25. Михайлов А.История. // <http://www.express-k.kz/>
26. Кенжегалиева Г. «Г.Джангиров» www.caravan.kz
27. <http://ru.wikipedia.org/wiki>
28. <http://www.centrasia.ru>
29. <http://www.express-k.kz>.

АҚИЫҚ АҚЫН ҚАДЫР МЫРЗАЛИЕВТИҢ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Байбулсинова А.С., т.ғ.к., доцент

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Орал қ., Қазақстан

Биылғы жылы күллі қазақ елінің ақиық ақыны-Қадыр Мырзалиев (Мырза-Әлі) мерейлі 85 жасқа толып отыр. Қадыр Мырзалиев өзінің ғұмырында қазақ халқының мүддесін жақтаушы, ұлт зиялысы ретінде көптеген сүбелі шаралардың бастаушысы болды.

Өз ұлтының сонау қиын-қыстау кезеңдерінен бастап, иығына ауыр да, ардақты жүк артқанын Қадыр Мырзалиев жете түсініп, қай қызметте болсын қазақтың қадірін арттыру жолында өмір бойы қызмет етті. Айналасындағы қаумалаған ортаның тәрбиешісі бола білді. Қазақ қандай болу керек деген проблемаларын шешуге өз інін барлық ғұмырын арнады. Орта мектепті тәмамдап Қадыр: нағыз өнер, шын өнер - шығар шыңым, өмір көлге өлеңім- құяр шыным - деп Алматыға жол тартып, университеттің студенті атанған алғашқы кезінде Мұхтар Әуезовты кездестіреді. Мұхтар Әуезов оған «Атыңды Қадыр деп қоюының мәні бар ғой, онда сен Қадыр түні, қасиетті түнде дүниеге келгенің ғой сірә, жақсы есім, жақсы нышан атыңа ісің сай болғай» - деп ишарат білдірген екен [1, 42 б.].

1920-1930 жылдардан бастап 1960 жылдарға дейін Қазақстан үшін үлкен проблема болған адамдардың бірі –Мұхтар Әуезов болған. Ол үнемі бір жақты сынның астында өмір сүрген. Мұхтар Әуезов елдің мемлекетік қоғамдық істеріне араласа жүріп, ұлтына адал қызмет қылған ұлтжанды тұлғалардың бірі ретінде Қадыр Мырзалиевке өзіндік үлгі болды. Кейін Сәбит Мұқановпен танысады [2, 16 б.]. 1960 жылы М.Әуезов Қадырдың бір шумақ өлеңін оқып тұрып, «Қадыр Мырзалиевтың өлеңдері маған ұнады, жұртшылық аузына түсе қоймаған талай оралымдар, шеберліктер сезілетін сияқты болады» -деген ұлағатты сөздері қалған екен [1, 43 б.].

Қадыр Мырзалиев үнемі халық арасында жүріп, халықпен үндес тұлғалардың бірі. Ол талай жыл түрлі басылымдарда жұмыстар атқарды. Көптеген авторлар мен олардың шығармаларына редакторлық еткен қаламгер өз идеялары мен ойларынан айырылып қала ма, әлде керісінше, түрлі мәліметтер арқылы байи түсе ме? Ия ол қызмет пен шығармашылық... Ол сол заманның ағымына қарсы жүре отырып, өзіне де, басқаға да жамандыққа жол бергізбей, барынша қорғап отыруға